

İttihat ve Terakki Cemiyeti / Fırkası

II. Abdülhamit'in baskı rejimine karşı mücadele etmek ve Osmanlı Devleti'nin çöküşünü engellemek amacıyla faaliyet gösteren gizli ihtilal komitesi. 1908 ihtilalinden sonra bazı kesintilerle Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin yönetiminde söz sahibi olan siyasal örgüt. 21 Mayıs 1305 (3 Haziran 1889) tarihinde İstanbul'da dört Askerî Tıbbiye öğrencisi tarafından İtalyan Carbonari Cemiyeti örnek alınarak İttihat-ı Osmanî Cemiyeti adıyla kurulmuştur. Kurucuları İbrahim Temo (Ohri, 1865 - Mecidiye/Romanya, 1939), İshak Sükûtî (Diyarbakır, 1868 - San Remo, 1902), Abdullah Cevdet (Arapkir, 1869 - İstanbul, 1932) ve Mehmet Reşit'tir (Kuzey Kafkasya, 1873 - İstanbul, 1919). Kimi kaynaklar, Hüseyinzâde Ali (Turan)'ı de (Bakü, 1864 - İstanbul, 1942) örgütün kurucuları arasında sayar. Örgüt başlangıçta Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye öğrencileri arasındaki bir düşünce kulübü görünümündeydi. Ancak 1894 yılında Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey ile bağlantı kurduktan ve onun tarafından yönlendirilmeye başlandıktan sonra giderek tanındığı ve yönetim karşıtları arasında daha fazla yandaş topladığı dikkati çekmektedir. 1895 yılında ismini, Ahmet Rıza Bey'in etkisiyle Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştiren örgütün üyeleri, istibdat rejiminin yıkılması, 1876 Kanun-i Esasi'sinin yeniden yürürlüğe konması ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın yeniden açılması gerektiği konularında ortak görüşleri paylaşıyorlardı. Bununla birlikte, Abdülhamit'in bir an önce tahttan indirilmesi gerektiğine inanan yurt içindeki eylemci örgüt üyeleri ile bu konuda acele edilmemesi gerektiğini düşünen Paris'teki örgüt üyeleri ve Ahmet Rıza Bey arasında ilk günden itibaren görüş ayrılığı çıkmıştı. Örgüt, adını ilk kez 1895 yılındaki Ermeni olayları sırasında, İstanbul'da duvarlara afişler yapıştırarak ve bildiriler dağıtarak duyurdu. Ancak kimi öğrencilerin verdiği jurnaller sonucu kovuşturmayla uğrayan örgüt üyelerinin bir bölümü Trablusgarp ve Fizan'a sürülürken bir bölümü de yurt dışına kaçmak zorunda kaldılar. Kaçanlar arasında İbrahim Temo, İshak Sükûtî, Abdullah Cevdet, Âkil Muhtar (Özden) ve Tunalı Hilmi gibi örgütün faal üyeleri bulunuyordu. Bundan sonra yurt içinde etkisini büyük ölçüde yitiren İttihat ve Terakki, yurt dışı çalışmalarına ağırlık verdi. Yurt dışına kaçan üyeler, 1897 yılında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Cenevre ve Kahire şubelerini kurdular. Ayrıca İbrahim Temo'nun girişimleriyle aralarında Tiran, Köstence, Dobruca, Şumnu, Plevne, Vidin, Sofya, Kızanlık ve İşkodra'nın bulunduğu birçok Balkan kentinde örgütün şubeleri açıldı. Paris şubesi ise, Ahmet Rıza Bey'in liderliğinde ağırlıklı konumunu sürdürdü. Cemiyet üyelerine Avrupa'da Jön Türkler deniliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, İzmir'de Hizmet, Saadet ve Ahenk, İstanbul'da Şurâ-yı Ümmet ve Meşveret gazeteleri aracılığıyla sesini duyurmaya çalışırken; Paris'te Ahmet Rıza Bey Meşveret, Cenevre'de İshak Sükûtî Bey ve Abdullah Cevdet Bey ile arkadaşları Osmanlı ve İçtihat, Kahire'de Hoca Kadri Bey ve arkadaşları Kanun-i Esasi, Hak ve Basiret-üş Şark, Murat Bey ise Mizan gazeteleri ile örgütün düşüncelerini yaymaya çalışıyorlardı. Örgüt yayınları özellikle Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye öğrencileri arasında büyük etki yapıyordu.

Cemiyet'in Ahmet Rıza Bey'e muhalif olan üyeleri, 1897 yılında örgütün başına Mizancı Murat Bey'i geçirdiler. Yine aynı yıl yaşanan Osmanlı-Yunan savaşının zaferle sonuçlanması Abdülhamit'in itibarının artması sonucunu doğurdu. Bu iki gelişme Jön Türk hareketinin etkinliğini ciddi olarak zayıflattı. Durumdan yararlanan Abdülhamit, Ser-hafiyesi Ahmet Celalettin Paşa'yı hareketi bütünüyle dağıtmakla görevlendirdi. Cenevre'ye gelen Ahmet Celalettin Paşa, örgüt üyelerini tatmin edecek reformların yapılacağı ve haklarındaki kovuşturmayla son verileceği vaadiyle Mizancı Murat Bey'i ikna etmeyi başardı. Örgüt üyelerinin birçoğu İstanbul'a döndü, bir bölümü de Osmanlı Devleti'nin çeşitli yurt dışı temsilciliklerinde görevlendirildiler. Abdülhamit ile anlaşmaya yanaşmayan Ahmet Rıza Bey ve çevresindeki küçük bir grup ise, Avrupa'da kalarak eylemlerini sürdürdüler. Ahmet Rıza Bey, Birinci Lahey (Silahsızlanma) Konferansı (1899), Christiana Kongresi (1899) ve Paris Sergisi Uluslararası Basın Konferansı'na (1900) Jön Türk temsilcisi sıfatıyla

katılarak, hareketin adının duyulmasını sağlamaya çalıştı. Onun kişisel çabalarına karşın, 20. yüzyılın başında hareket etkinliğini büyük ölçüde yitirmiş bulunuyordu. Fakat Abdülhamit'in reform vaatlerinin bir aldatmaca olduğunun anlaşılması, yeni yüzyıla girerken Cemiyet'e olan yönelimi 1899'da ülke dışına kaçan II. Abdülhamit'in eniştesi Damat Mahmut Paşa ile iki oğlu Prens Sabahattin ve Lütfullah Beylerin Paris'e gelerek Jön Türk hareketine katılmaları harekete yeniden etkinlik kazandırdı. Damat Mahmut Paşa'nın maddi desteği, örgütün canlanmasına yardımcı olurken onun varlığı, Osmanlı bürokrasisinin yüksek kademelerinde görev yapmışken Abdülhamit ile anlaşmazlığa düşmüş birçok devlet adamının da harekete katılmasını sağladı. Ancak bu katılımlar, örgüt içi görüş ayrılıklarının da derinleşmesine yol açtı. Görüş ayrılıkları, Paris'te 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında yapılan Birinci Jön Türk Kongresi'nde su yüzüne çıktı ve hareket resmen ikiye bölündü. İdeolojik olarak Auguste Comte pozitivizmini benimseyen Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları Meşveret gazetesi çevresinde birleşerek Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni kurdular. İdeolojik olarak Edmond Demolins ve Frédéric Le Play'in ilm-i içtima (science sociale) görüşünü benimseyen Prens Sabahattin grubu ise Terakki gazetesi çevresinde birleşerek Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurdular. Terakki ve İttihat Cemiyeti Türkçü, merkezîyetçi, seçkinci-otoriter ve radikal reformlardan yana görüşleriyle dikkat çekerken Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, bölgesel özerklik, yerinden yönetim, bireysel girişim ve serbest piyasa temalarına ağırlık veriyordu. Jön Türk hareketi içinde yer alan Ermeni ve Rum üyelerin büyük çoğunluğu Prens Sabahattin'in görüşlerini benimsiyorlardı. Bu bölünme, Türk siyasal yaşamında günümüze dek süren ayrışmanın da çıkış noktasını oluşturacaktır. Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kuruluşundan bir süre sonra dağıldı. Terakki ve İttihat Cemiyeti ise 1902-1905 yılları arasında çalışmalarını yayın organları aracılığıyla sürdürdü. Bunun dışında fazla bir etkinlik gösteremedi. 1905 yılında Paris'e gelip örgüte katılan Dr. Bahaettin Şakir ve Dr. Nazım Beylerin katkısıyla propaganda çalışmaları yeniden ağırlık kazandı. Bu arada Şam'da bulunan Mustafa Kemal Bey, arkadaşları (Dr. Mustafa (Cantekin), Müfid (Özdeş), Binbaşı Lütfi ve Dr. Mehmet) ile birlikte aynı amaçlar doğrultusunda faaliyet gösteren Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu. Beyrut ve Yafa'da şubeler açan örgütün Suriye'de etkin eylemlerde bulunma şansının olmadığı görüldüğü için 1906 yılında Mustafa Kemal Bey'in girişimiyle Selanik'te şube açması sağlandı. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesi kurucuları Ömer Naci, Hakkı Baha (Pars) Mustafa Necib ve Hüsrev Sami (Kızıldoğan) Beylerdir. 1906 yılının Eylül ayında, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nden esinlenen bir grup aydın Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurdular. Bundan sonra gelişmelerin hız kazandığını görüyoruz. Yeni örgütün kurucuları çoğunlukla Makedonya'da görevli 3. Ordu'nun subaylarından ve devlet memurlarından oluşuyordu. Birçoğu aynı zamanda masondu. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin başlıca kurucuları şunlardı: Bursalı Mehmet Tahir Bey (Selanik Askeri Rüştîyesi Müdürü, (1861-1926), Naki Bey (Nakiyüddin Yücekök, Yüzbaşı, 1866-1948), Edip Servet (Tör) Bey (Yaver, 1884-1962), Kazım Nami (Duru) Bey (Selanik Askeri Rüştîyesi'nde öğretmen, 1877-1967), Hakkı Baha (Pars) Bey (Yüzbaşı, 1879-1942), Ömer Naci Bey (Yüzbaşı, 1880-1916), İsmail Canbolat Bey (Teğmen, 1880-1926), Mehmet Talât Bey (Paşa) (PTT Başkâtibi, 1874-1921), Rahmi (Arslan) Bey (1874-1947), Mithat Şükrü (Bleda) Bey (İdadi'de öğretmen). Sürekli sıcak gelişmelerin yaşandığı, komitacılığın günlük yaşamın bir parçası haline geldiği Makedonya topraklarında kurulmuş olması yeni Cemiyet'e son derece dinamik ve ihtilalci bir karakter kazandırıyor. Bu nedenle aynı amacı paylaşan birçok kişi için kısa sürede bir çekim merkezî haline geldi. Cemiyet, "Merkez-i Umumi" adını taşıyan üç kişilik bir çekirdek grup tarafından (Talât, Rahmi, İsmail Canbolat Beyler) yönetiliyordu. Silahlı Kuvvetler ve sivil devlet erkânı içinde hızla yayıldı. Enver Bey Tikveşli bölgesinde, Niyazi Bey Resne'de, Eyüp Sabri Bey Ohri'de, Selahattin ve Hasan Tosun Beyler Arnavutluk'ta, Cemiyet adına, Hürriyet Taburları ya da Millî Taburlar denilen milis güçleri oluşturmuşlardı. Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Paris'teki genel merkezî de bu yeni Cemiyet ile bağlantı kurmakta gecikmedi. Terakki ve İttihat adına gizlice Paris'ten

Selanik'e gelen Dr. Nazım Bey ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti temsilcileri arasında 13 Eylül 1323 (26 Eylül 1907) tarihinde iki cemiyetin Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birleşmesini öngören bir protokol imzalandı. Buna göre birleşme sonunda oluşan yeni cemiyetin harici merkez-i umumisi, Paris'te, dâhilî merkez-i umumisi ise Selanik'te bulunacaktı. Cemiyet'in amacı 1876 Kanun-i Esasi'sinin yürürlüğe konmasını sağlamaktı. İçeride Şura-yı Ümmet, dışarıda ise Meşveret gazeteleri Cemiyet'in yayın organları olacaktı. Birleşmeden bir süre sonra yeniden İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alan örgüt, yer-altı faaliyetlerine hız verdi. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucularından bazıları aynı zamanda Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesi kurucuları arasında yer alıyorlardı. Bir süre sonra muhtemelen bu ortak üyelerin girişimi ile Mustafa Kemal Bey'den habersiz olarak Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin de İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleştiğini görüyoruz. Böylece istibdat rejimi karşısındaki muhalefetin tek bir çatı altında birleşmesi gerçekleşmiştir. 9 Haziran 1908 tarihinde Finlandiya Körfezi'ndeki Reval (bugün Estonya'nın başkenti Tallinn) kentinde bir araya gelen Rus Çarı II. Nikola ile İngiltere Kralı VII. Edward'ın, Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarının paylaşılması konusunda uzlaştıklarına ilişkin sızan bilgiler, İttihat ve Terakki'nin 3. Ordu'ya bağlı ihtilalci subaylarının harekete geçmesinin yakın nedenini oluşturmuştur. II. Abdülhamit, Niyazi Bey tarafından Resne'de başlatılan ayaklanmayı bastırmak için Rumeli'de bulunan bazı askerî birlikleri görevlendirdiyse de bu birlikler ayaklanmacılara katılmıştır. Bunun üzerine II. Abdülhamit, Şemsi Paşa komutasındaki bir gücü bölgeye göndermiştir. Ancak Şemsi Paşa'nın Manastır Postanesi önünde İttihat ve Terakki fedailerince öldürülmesi üzerine bastırma girişimi etkisiz kalmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) tarihinde Manastır'da II. Meşrutiyet'i (Hürriyet'i) ilan ettiğini açıklamış, II. Abdülhamit de olayların denetimden çıktığını görerek durumu kabullenmiş ve Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koyduğunu ilan etmiştir. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti, yaklaşık 20 yıl süren gizli yer-altı faaliyetlerinin ardından, kamuoyu nezdinde büyük bir saygınlığa sahip olarak ve ülkenin en önemli siyasal gücü kimliğiyle açığa çıkmıştır. İstibdada son veren, ülkeye hürriyeti getiren bir kurum olması nedeniyle ondan "Cemiyet-i Mukaddese" (=Kutsal Dernek) olarak söz edilmekte ve insanlar artık şikâyetlerini hükûmete değil, Cemiyet merkezlerine yapmaktadırlar. Ülkenin her yanında şubeler açan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Merkez-i Umumi'sini de Selanik'ten İstanbul'a taşımıştır. Genel af ilan edilerek Avrupa'da ve yurdun çeşitli yerlerinde sürgünde bulunan Jön Türklerin İstanbul'a gelmeleri sağlanmıştır. Başlangıçta iktidarı kullanmakta çekingen davranan İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükûmete katılmayarak onu dışarıdan denetleme yolunu seçmiştir. Merkez-i Umumi üyeleri, özellikle Talât, Cavit, Cemal ve Rahmi Beyler sık sık Sadrazam (Küçük) Mehmet Sait Paşa ve hükûmet erkânıyla görüşerek Cemiyet'in görüş ve isteklerini bildiriyorlardı. Bu durum karşısında Sait Paşa 4 Ağustos 1908 tarihinde istifasını verecektir. Yerine kurulan (Kıbrıslı) Mehmet Kâmil Paşa kabinesinde İttihat ve Terakki bir bakanla temsil edilecektir. Cemiyet'in hükûmet üzerindeki sıkı denetimi bu dönemde de sürecektir, özellikle vali, mutasarrıf, kaymakam gibi mülkî erkânın atanmasında Cemiyet merkez ve şubelerinin telkinleri belirleyici olacaktır. İhtilalin ardından Eylül ayında Selanik'te yapılan ilk kongresinde İttihat ve Terakki'nin Fırka'ya dönüştürülmesi kararlaştırılmış, ancak Cemiyet de varlığını sürdürmüştür. Cemiyet - Fırka ikiliği uzun süre sorun olacaktır. İttihat ve Terakki, yapılan ilk genel seçimleri her yerde büyük farkla kazanmış, Prens Sabahattin'in kurulmasına önayak olduğu Osmanlı Ahrar Fırkası seçimde hiçbir varlık gösterememiştir. Böylece yaklaşık 31 yıl kapalı kaldıktan sonra 17 Aralık 1908'de yeniden açılan Osmanlı Meclis-i Mebusanı, neredeyse tamamen İttihat ve Terakki üyelerinden oluşmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yürürlüğe konan 1876 Kanun-i Esasi'si, son sözü Padişah'a bırakan yetkileri son derecede sınırlı bir Meclis'e olanak tanıyordu. Meclis özellikle 1909 yılında yaptığı köklü değişikliklerle kendi yetkilerini arttıracak, Padişah'ın yetkilerini ise kısacaktır. Yeni rejimin ilk ciddi sıkıntısı, Meşrutiyet'in ilanı üzerinden daha iki ay geçmişken patlak veren Balkan bunalımı olmuştur. 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, ertesi gün de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu

Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini açıklamıştır. Aynı gün Girit, Yunanistan ile birleştiğini bildirmiştir. Eşgüdüm içinde gerçekleştiği anlaşılan bu olaylarla eş zamanlı olarak Taşkışla'daki Hassa Ordusu'nun iki alayı ayaklanmış, Kâmil Paşa'nın gelişmeleri izleyip önlem almada yetersiz kaldığı görülmüştür. Bunun üzerine İttihat ve Terakki üyelerinden oluşan Meclis-i Mebusan, 13 Şubat 1909'da güvensizlik oyu vererek Kâmil Paşa Hükûmetini düşürmüştür. Yerine kurulan Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti de yine İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin sıkı denetimi altında kalmıştır. Kâmil Paşa'nın düşürülmesi, muhalefetin sesini yükseltmesine yol açmıştır. Muhalefetin bayraktarlığını yapan "Serbestî" gazetesinin başyazarı olan Hasan Fehmi Bey'in Sirkeci'de öldürülmesi üzerine 7 Nisan 1909 günü düzenlenen cenaze töreni, muhalefetin gövde gösterisine dönüşmüştür. Bu hassas dönemde, Derviş Vahdetî ve arkadaşlarının kurulan şeriatçı İttihat-ı Muhammedî Cemiyeti'nin yayın organı olan "Volkan" gazetesinde Derviş Vahdetî ve Said-i Kürdî'nin kışkırtıcı yazılarının etkisiyle 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) günü tarihimize "31 Mart Vak'ası" olarak geçen ayaklanma patlak vermiştir. Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti istifa etmek zorunda kalmış, yerine Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti kurulmuştur. Askerî ve sivil otoritenin ortadan kalktığı 10 gün süren ayaklanma boyunca İstanbul bütünüyle karmaşaya teslim olmuştur. İttihatçıların birçoğu İstanbul'dan kaçarken İttihatçı gazetelerin basımevleri de yağmalanmış ve tahrip edilmiştir. Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Üçüncü Ordu'ya bağlı Hareket Ordusu'nun 23/24 Nisan 1909 gecesi İstanbul'a girip kentte denetimi sağlamasından sonra, düzen yeniden kurulmuş ve ayaklanmacılar cezalandırılmıştır. Üç gün sonra -27 Nisan'da- olaylardan sorumlu tutulan II. Abdülhamit tahttan indirilmiş ve yerine kardeşi Mehmet Reşat, V. Mehmet unvanıyla tahta çıkarılmıştır. Ahmet Tevfik Paşa Hükûmetinin görevine de son verilerek hükûmeti yeniden Hüseyin Hilmi Paşa'nın kurması sağlanmıştır. Ayaklanmanın bastırılmasını izleyen 3 yıl 3 ay boyunca görev yapan Hüseyin Hilmi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa ve Mehmet Sait Paşa Hükûmetleri sırasında İttihat ve Terakki, ağırlığını sürekli olarak arttırmıştır. Bu dönemde İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi, fiili iktidar merkezî haline gelmiştir. Padişah V. Mehmet Reşat, Anayasal olarak yürütmenin başı konumunda olmakla birlikte, uygulamada hiçbir yetkisi ve ağırlığı kalmamıştır. İttihat ve Terakki, Sadaret ve vükelâyı (başbakanlık ve bakanlıkları) denetim altında tuttuğu için hem yürütme erkini elinde bulunduruyor hem de Meclis-i Mebusan büyük çoğunlukla Parti üyelerinden oluştuğu için yasama erkini denetliyordu. Ancak bu dönemde İttihat ve Terakki iktidarının güçlü bir ortağı vardı. Üçüncü Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa, ayaklanmayı bastırarak iktidarı yeniden İttihat ve Terakki'ye kazandırmış olmasının karşılığında ve ordu içindeki kişisel gücüne dayanarak yönetimde söz sahibi olmuştu. 19 Ocak 1910'da Çırağan Sarayı yangını, 1 Nisan 1910'da Arnavutluk ayaklanması, 9 Mayıs 1910'da Girit Meclisi'nin Yunan Kralı'na bağlılık yemini etmesi, 4/5 Ocak 1911'de Bâb-ı Âli yangını, 23 Eylül 1911'de İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'nin boşaltılmasını isteyen ültimatomu ve Trablusgarp Savaşı'nın patlak vermesi, bu dönemde yönetimi sıkıntıya sokan gelişmeler olmuştur. Baskı rejimi, üst üste yaşanan bunalımlar ve savaşın da tetiklediği mali sorunlar muhalefetin bir araya gelerek örgütlenmesine yol açmıştır. 21 Kasım 1911'de aralarında Müşir Fuat Paşa, İsmail Hakkı Paşa, Süleyman Paşa, Miralay Sadık, Damat Ferit, Rıza Tefvik, Dr. Rıza Nur, Dr. Dagavaryan, Mithat Fraşerî gibi isimlerin bulunduğu bir grup muhalif tarafından kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, kısa sürede önemli gelişme göstermiştir. Başkanlığını Damat Ferit'in yaptığı yeni partinin, girdiği ilk ara seçimlerde İstanbul'da İttihat ve Terakki'ye karşı beklenmedik biçimde üstünlük sağlaması üzerine Cemiyet'in Merkez-i Umumisi, durumu sağlama almak için Meclis-i Mebusan'ı feshederek seçimlere gitmeyi kararlaştırmıştır. 1912 yılında yapılan ve İttihat ve Terakki'nin baskısı altında gerçekleştiği için muhalefetin "dayaklı, sopalı seçim" olarak adlandırdığı seçimlerde İttihat ve Terakki Fırkası ezici bir zafer kazanmıştır. Yeni Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 286 üyesinden yalnızca 15'i muhalif üyelerden oluşuyordu. Bunların da büyük bölümü gayrimüslimdi. Fakat ordu içinde İttihat ve Terakki karşıtı subayların oluşturduğu Halaskâr Zabitan Grubu'nun baskıları sonucunda Mehmet Sait Paşa

Hükûmeti istifa etmek zorunda kaldı. 22 Temmuz 1912 tarihinde (Katircioğlu) Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulan Hürriyet ve İtilaf ağırlıklı yeni Hükûmet, Meclis'i feshederek seçimleri erteledi ve İttihatçılara karşı genel bir tasfiye operasyonu başlattı. Meclis kapatıldığı için ülke, "geçici kanun"larla yönetilmeye başlandı. Aralarında Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Cavit Beylerin de bulunduğu birçok İttihatçı tutuklanırken bir kısmı da İstanbul dışına kaçtı. İttihat ve Terakki'nin yönetimden uzaklaştırıldığı ve tasfiyeye tabi tutulduğu bu dönem, tarihimizin en karanlık ve felâketli dönemini oluşturur. 1 Ekim 1912'de Balkan Savaşı'nın patlamasıyla İtalya ile uzlaşmak zorunda kalan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti, 15 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi Antlaşması ile Trablusgarp'ın bu devlete terk edilmesini kabul etmiştir. Uşi Antlaşması'ndan hemen sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti düşmüş ve yine Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından (Kıbrıslı) Mehmet Kâmil Paşa Hükûmeti kurulmuştur. Fakat yıkım, artarak sürmüştür. Balkan Savaşı'nda kısa sürede tüm cephelerde ağır yenilgilere uğrayan Osmanlı Ordusu, ancak Çatalca hattında tutunabilmiştir. Hükûmet, 3 Aralık 1912'de ateşkes istemek zorunda kalmıştır. Ateşkesle Midye-Enez hattının batısında kalan tüm topraklardan çekilmeyi kabul eden İmparatorluk, Avrupa'daki topraklarının neredeyse tamamını kaybetmiştir. Türk tarihinin bu en büyük askerî ve toplumsal felâketi, ne yazık ki askerî ya da maddi yetersizlikten değil subayların İttihatçı / İtilafçı olarak bölünmesi nedeniyle ordu içinde ortaya çıkan yönetim zaafından kaynaklanmıştır. Bu büyük felâket üzerine 23 Ocak 1913'te gerçekleştirilen Bâb-ı Âli baskını ile İttihat ve Terakki iktidara el koymuştur. Kabine toplantısını basan örgüt fedâileri, Mehmet Kâmil Paşa Hükûmetini istifaya zorlamışlar ve yeni Hükûmeti Mahmut Şevket Paşa'nın kurmasını sağlamışlardır. Ancak Bulgarların aşırı isteklerine şiddetle direnen İttihat ve Terakki ile daha ılımlı bir tutum takınmaktan yana olan Mahmut Şevket Paşa arasında anlaşmazlık çıkmış, 30 Mayıs 1912'de imzalanan Londra Antlaşması ile Osmanlı Devleti Midye-Enez hattının batısındaki topraklarını resmen terk etmiştir. Bundan çok kısa bir süre sonra -11 Haziran 1913'te- Mahmut Şevket Paşa bir suikast sonucunda öldürülmüştür. Onun öldürülmesi İttihat ve Terakki'nin mutlak iktidarı önündeki son engelin kalkması anlamını taşıyordu. Dolayısıyla bu önemli siyasal cinayetin Hürriyet ve İtilaf yanlılarının intikamı mı, yoksa İttihat ve Terakki'nin komplosu mu olduğu belirsizliğini korumaktadır. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği tarihe kadar, toplam 5 yıl, 4 ay süreyle İttihat ve Terakki ülkeyi tek başına ve mutlak bir güçle yönetmiştir. 1913 yılının Haziran - Temmuz aylarındaki İkinci Balkan Savaşı sonunda 29 Eylül 1913 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması ile Edirne, Kırklareli, Uzunköprü, Keşan, İpsala, Dimetoka ve Karaağaç yeniden Osmanlı topraklarına katılmış; Meriç nehri Osmanlı-Bulgar sınırı olmuştur. Bu başarı, İttihat ve Terakki'nin saygınlığını önemli ölçüde arttırmış ve mutlak iktidarını kurmasını kolaylaştırmıştır. Mehmet Sait Halim Paşa (11 Haziran 1913 - 14 Şubat 1917) ve Mehmet Talât Paşa (14 Şubat 1917 - 8 Ekim 1918) hükümetlerinin yönetimi altında geçen bu dönemde muhalefet bütünüyle sindirilmiş ve susturulmuştur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası yandaşları ya sürgüne yollanmış ya da İstanbul dışına kaçmaya zorlanmışlardır. 14 Mayıs 1914 tarihinde yeniden toplanan Meclis-i Mebusan, savaşın sonuna kadar İttihat ve Terakki hükümetlerinin tüm politikalarını sorgusuz biçimde desteklemiştir. Bu dönemde İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'ne de Talât, Enver ve Cemal'den oluşan üçlü yönetim egemen olmuştur. Özellikle İkinci Balkan Savaşı ile yıldızı parlayan Enver Bey, Yarbaylıktan Paşalığa yükseltilerek Harbiye Nazırlığı'na ve Başkumandan Vekilliği'ne getirilmiş ve savaş yıllarında, Almanlarla birlikte Devlet'in askerî stratejisinin belirlenip uygulanmasında birinci derecede söz sahibi olmuştur. Yine Paşalık unvanı verilen Talât Bey de dönemin sivil politikalarının belirlenip uygulanmasında söz sahibi olan kişilerin başında gelmektedir. II. Abdülhamit'in Alman yanlısı dış politikası nedeniyle İngiltere Meşrutiyet'in ilanını desteklemiş, bu yüzden de 1908 ihtilali sonrasında kurulan hükümetler İngiliz yanlısı bir dış politika izlemişlerdir. Ancak 31 Mart ayaklanması sürecinde İngiltere'nin İttihat ve Terakki karşıtı muhalefeti, Almanya'nın ise Hareket Ordusu'nu desteklemesi, iktidarı yeniden ele geçirdikten sonra, zaten birçoğu Almanya'da

eğitim görmüş subaylardan oluşan İttihat ve Terakki'nin Alman yanlısı bir çizgiye kaymasına yol açmıştır. İttihat ve Terakki'nin Alman yanlısı dış politikası sonuna kadar devam edecek ve bu tercih, Birinci Dünya Savaşı'nda devletin safını seçmesinde de belirleyici olacaktır. 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile gizli bir antlaşma imzalanması ve 29 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz'deki Rus hedeflerine saldırılması bazı hükümet üyelerinden gizlenmiş, bu durum İttihat ve Terakki içinde çeşitli sıkıntılara ve kopmalara yol açmıştır. Talât, Enver ve Cemal Paşaların bilgisi dâhilinde yaşanan bu gelişmeler, ülkenin bir oldu-bitti ile Birinci Dünya Savaşı'na girmesine neden olmuştur. Bununla birlikte Parti içi dayanışma savaşın sonuna kadar önemli bir yara almadan sürdürülmüştür. Hatta Sarıkamış felâketinin sarsıcı etkileri bile sınırlı düzeyde tutulabilmiştir. Ancak 1916 kongresi, İttihat ve Terakki açısından ideolojik bir dönüm noktası olmuştur. O tarihe kadar Osmanlı ve ittihad-ı anasırı bir politika izleyen örgüt, bu tarihten itibaren ideolojik olarak açıkça Türkçü ve milliyetçi bir çizgiye yerleşmiştir. Kongre, Parti'nin siyasal programında da köklü değişiklikler yaparak, hukuk alanında laiklik ilkesinin benimsenmesini kararlaştırmıştır. Sosyal yardım sisteminin güçlendirilmesi ve millî iktisadın geliştirilmesi için önlemler alınması da yine bu kongrede karara bağlanmıştır. İttihat ve Terakki'nin mutlak iktidar yıllarında basını da büyük ölçüde denetim altına aldığını görüyoruz. İstanbul'da yayınlanan Tanin ve Şura-yı Ümmet gazeteleri doğrudan örgüte bağlıydı. Tasvir-i Efkâr ve Tercüman-ı Hakikat bağımsız olmakla birlikte İttihat ve Terakki'yi destekliyorlardı. İstiklâl, Hak, Hâdisat, Vakit gazeteleriyle Kalem ve Karagöz adlı mizah dergileri ve Türk Yurdu, Yeni Mecmua ve İslâm Mecmuası gibi Türkçü yayın organları da İttihat ve Terakki çizgisinde yayın yapıyorlardı. Muhalif yayın organları yalnızca İkdam ve Sabah ile İslâmcı Sırat-ı Müstakim gazeteleriydi. Bunlar da varlıklarını koruyabilmek için çok ölçülü bir muhalefet yapmak zorundaydılar. İttihat ve Terakki, farklı görüşlere sahip insanları bir arada aynı siyasi çatı altında bulundurmasından ötürü, türdeş bir örgüt görünümü taşımamaktaydı. Cemiyet'in / Parti'nin hizb-i cedit denilen sağ kanadında daha muhafazakâr üyeler, hizb-i Terakki denilen sol kanadında ise daha radikal ve reformcu üyeler yer alıyordu. Zamanla bu kanatların örgütten kopmasıyla Parti daha türdeş bir görünüm kazanacaktır. Öte yandan Cemiyet - Fırka ikiliği İttihat ve Terakki için uzun süre sorun olmuştur. Bir yandan Hürriyet'i ilan ederek "kutsallık" nitelemesi kazanmış olan Cemiyet kimliğinden vazgeçilmek istenmemesi, diğer yandan da parlamenter sistemin gerektirdiği çağdaş bir siyasal partiye dönüşme gereksiniminin yarattığı ikilem 1913 kongresinde aşılmaya çalışılmış, bu kongrede İttihat ve Terakki'nin bir fırka olduğu kesin olarak belirtilmiştir. Ancak Cemiyet de varlığını sürdürmüştür. Kurulduğu günden beri gizli bir örgüt niteliği taşıyan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu yapısını, artık yer-altında faaliyet göstermesine gerek kalmadığı halde, Meşrutiyetin ilanından sonra da sürdürmek istemesi, hem siyasi istikrarsızlıklara yol açmış hem de çeşitli tepkilere neden olmuştur. Cemiyet gizli kalmaya devam ederek Fırka'ya egemen olmayı ve onun aracılığıyla Meclis grubunu denetlemeyi amaçlamış, bunda da başarılı olmuştur. İttihat ve Terakki'nin yönetimde söz sahibi olduğu yıllar boyunca Fırka her zaman Cemiyet'e tabi kalmıştır. İttihat ve Terakki karşısındaki muhalefetin ona yönelik temel eleştirisi de, İttihat ve Terakki'nin gizli kapaklı yönetim modeli ve devlet kurumları üzerindeki gizli tahakkümünün yeni bir istibdada yol açabileceği iddiasıydı. İttihat ve Terakki Fırkası, Reis-i Umumi (Genel Başkan) başkanlığında Meclis-i Umumi (Parti Genel Meclisi) tarafından yönetilmekteydi. Parti'nin genel başkanlığını sırasıyla Emrullah Efendi, Halil (Menteşe) Bey, Talât Bey (Paşa), Seyit Bey, Sait Halim Paşa ve ikinci kez Talât Paşa yapmıştır. Örgüt işleri, Kâtib-i Umumi (Genel Sekreter) başkanlığındaki bir Merkez-i Umumi (Genel Merkez) tarafından yürütülmekteydi. Parti Genel Merkezi'nde yıllar içinde isimleri öne çıkan etkili üyeler şunlardı: Ahmet Rıza Bey, Talât Paşa, Sait Halim Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Halil Paşa, Nuri Paşa, Babanzâde İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit (Yalçın), Ziya Gökalp, Mithat Şükrü (Bleda), Ömer Naci, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, (Kara) Kemal, Eyüp Sabri (Akgöl), (Küçük) Talât Bey. Meclis-i Mebusan ile ilişkiler, Vekil-i Umumi (Genel Temsilci) başkanlığında Kalem-i Umumi (Genel Büro) tarafından yürütülmekteydi. Yurdun çeşitli yerlerine

dağılmış Parti şubeleri ise bir Kâtib-i Mes'ul (Sorumlu Sekreter) başkanlığındaki Hey'et-i Merkeziye (Merkez Kurulu) tarafından yönetiliyordu.

Parti'ye bağlı olarak 1913 yılında kurulan Teşkilat-ı Mahsusa adlı gizli haber alma örgütü, özellikle savaş yıllarında yararlı hizmetlerde bulundu. Miralay Hüsamettin (Ertürk), Süleyman Askerî Bey, Fuat (Bulca) Bey, Emanoel Karasu, Hallaçyan Efendi Teşkilat-ı Mahsusa'da hizmet gören önemli isimlerdi. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşkilât-ı Dâhiliye Nizamnamesi, gizli bir komite olarak örgütlenmenin gerektirdiği şu düzenlemeleri içermektedir: Hey'et-i Tahlifiyeler (Madde 25-29): Örgüte üye olmak için başvuran kişilerin kayıt işlemleri, bir başkan ile iki üyeden oluşan özel yemin kurullarınca düzenlenen yemin törenleri sonunda gerçekleştirilirdi. Tören sırasında örgüte üye olacak kişiye, "Cemiyet'in esrarını ve mensubininden bi'ttesadüf öğrendiklerinden hiçbirinin ismini en şedit işkencelere duçar olsa da fâhş etmeyeceğine ve Devlet-i Osmaniye'nin (Kanun-i Esasî) ahkâmı dairesinde hakk-ı hâkimiyeti ekber evlâda intikal etmek üzere Âl-i Osman uhdesinde kalması ve umum efrad-ı Osmaniye'nin bilâ tefrik-i cins ve mezhep nail-i saadet ve hürriyet olması için ilâ nihayetü'l ömr çalışacağına ve duçar-ı felâket olan efrâd-ı Cemiyet'e ve ailelerine muavenet eyleyeceğine ve Cemiyet'in mukarreratını tamamiyle ifa edeceğine ve şayed ihaneti tebeyyün ederse cezâ-yı idama razı olduğuna dair din, vicdan ve namusuna ve Cenâb-ı Hakk'ın ism-i azametini" bir eli inandığı dinin Kutsal Kitabı, diğer eli bir hançerle tabanca üzerinde olmak üzere ve gözleri bağlı olarak yemin ettirilmekteydi. Bu yemin töreni ile mason localarının yemin törenleri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Fedaî Şubeleri (Madde 48-55): Cemiyet'e girecek her üye gerektiğinde "maksad-ı mukaddese uğruna fedâ-yı hayata mecbur" olmakla birlikte, "icabât-ı hususiye" için kendi isteği ile fedaî yazılmak isteyenlerin, bağlı buldukları şube aracılığıyla örgüt yönetimine başvurmaları öngörülmüştür. Cemiyet'in özel işleri için örgüt yönetimi, bu fedaîlerden kurulu fedaî şubeleri görevlendirir. Fedaîler görevlerini yaparken yaşamlarını yitirirlerse ailelerine ve çocuklarına yardım edileceği hükme bağlanmıştır. İttihat ve Terakki'nin yönetiminde etkin olduğu yıllarda çok sayıda siyasi cinayet işlenmiştir. Bunların arkasında bu fedaî şubelerinin bulunduğunu tahmin etmek zor değildir. Yargılama ve Cezalandırma Usulü: Teşkilât-ı Dâhiliye Nizamnamesinin ekini oluşturan Usul-i Muhakemât ve Mücazât Faslı on maddeden oluşmaktadır. Buna göre, Cemiyet üyesi veya dışarıdan bir kişi, vatani, toplumu ya da Cemiyet'i tehlikeye düşürecek, Cemiyet'in eylemlerini etkisiz bırakacak veya amaca zarar verecek davranışlarda bulunursa; ya da hakkında, işkence, zulüm ve haksızlık yaptığı ihbarı alınırsa bağlı bulunduğu şubenin hey'et-i merkeziyesince yargılanır. Cinayet suçu ile hüküm giyenler ölüm cezasına çarptırılırlar. hey'et-i merkeziyelerin bu yöndeki kararları Merkez-i Umumi'nin onayından sonra ilgili hey'et-i merkeziyelerce uygulanır. Parti'nin eğitim-kültür politikaları ile sosyal politikaları, özellikle 1916 kongresinden sonra bütünüyle milliyetçi-batıcı bir çizgide şekillenmiştir. Bu çerçevede, 1) Dar-ül fûnun muhtariyeti (üniversite özerkliği); 2) Eğitimde modernleşme çabaları; 3) Yalnızca din işleriyle uğraşacak, laik eğitime müdahale etmeyecek Dar-ül Hikmet-i İslâmiye'nin kuruluşu; 4) Kadın sorunlarının kültürel bir temelde ele alınışı; 5) Millî Kütüphane, Millî Hazine-i Evrak (Arşiv), Millî Musikî, Millî Filmcilik, Millî Coğrafya Cemiyeti gibi kurumların oluşturulması; 6) Batı takvim sisteminin yasalaşması; 7) Türk Gücü adlı spor derneğinin kuruluşu; 8) Türk Ocağı adlı milliyetçi ideolojik kültür derneğinin kuruluşu; 9) Parasız sağlık ve eğitim hizmetleri veren kurumların açılışı; 10) Müdafaa-i Milliye, Donanma, Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme) derneklerinin kurulup işletilmesi; 11) Hilâl-i Ahmer (Kızılay) gibi yardım kuruluşlarına işlevsellik kazandırılması sayılabilir. Parti'nin ekonomi politikalarında da temel amaç ulusal ekonominin geliştirilmesidir. 1) Yerli malların kullanılmasının özendirilmesi, 2) Kooperatifçiliğe önem verilmesi, 3) İtibâr-ı Millî Bankası'nın kurulması örnek olarak gösterilebilir. Parti'nin hukuk alanındaki politikalarında ise hukuk sisteminin laikleştirilmesi yönünde bazı somut adımların atıldığını görmekteyiz. Bu politikaların birçoğu, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen köklü reformların alt-yapısını oluşturacaktır. Mustafa Kemâl de bir zamanlar, henüz İttihat ve Terakki

bir Cemiyet iken, onun kayıtlı bir üyesiydi. Ancak Cemiyet'in işleyişiyle ilgili olarak olumsuz bazı görüşlere sahipti. Eleştirilerini açıkça ifade etmekten de çekinmemişti. 1909 yılında Trablusgarp delegesi olarak katıldığı Cemiyet Genel Kongresi'nde Cemiyet içinde subayların bulunmaması gerektiğini, siyasetle uğraşanların ise askerlik görevini bırakması gerektiğini söyledi. Aksi halde askerî emir komuta zincirinin, Cemiyetin hiyerarşisi ile karışacağını ve askerî disiplinin sekteye uğrayacağını öne sürdü. Ona göre Cemiyet, komita hüviyetinden çıkmalı ve partileşmeliydi. Bu görüşleri kabul görmemiş, bu yüzden İttihat ve Terakki yöneticileriyle ilişkileri genellikle mesafeli olmuştur. Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki hakkındaki eleştirileri şu noktalarda toplanıyordu: 1) Cemiyet, gizli bir komite kimliğinden sıyrılmalı ve modern bir siyasi parti haline gelmelidir. 2) Ordu, siyasetten kesinlikle ve bütünüyle çekilmelidir. 3) Cemiyet ile masonluk arasındaki ilişki kesilmeli, Cemiyet tüzüğünden mason localarına ilişkin biçimsel kurallar çıkartılmalıdır. 4) Hükûmet işleri, kesinlikle din işlerinden ayrılmalıdır. Özellikle ordu içindeki siyasal bölünmenin çok tehlikeli olduğunu düşünüyordu. Balkan felâketi, bu yöndeki uyarılarının ne denli yerinde olduğunu kanıtlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması, 600 yıllık Osmanlı Devleti'nin olduğu gibi, İttihat ve Terakki iktidarının da sonu olmuştur. Talât Paşa başkanlığındaki son İttihat ve Terakki Hükûmeti istifa ettikten sonra Parti yönetiminde birinci derecede söz sahibi olan ve uğranılan felâketin baş sorumluları konumunda bulunan Talât, Enver ve Cemal Paşalar 2/3 Kasım 1918 gecesini bir Alman torpidosu ile İstanbul'u terk etmişlerdir. 4 Kasım 1918'de son kongresini toplayan Parti, kendisini fesh etme kararı almıştır. Bu son kongrede, İttihat ve Terakki'nin yurt içinde kalan yöneticileri, Teceddüd Fırkası adlı paravan bir parti kurarak etkinliklerini sürdürmeyi denedilerse de başarılı olamamışlardır. Hareket Ordusu komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın başkanlığını yaptığı Teceddüd Fırkası'nın yöneticileri arasında Yunus Nadi, İsmail Canbolat, Tefik Rüştü, Rahmi Bey gibi isimler yer alıyordu. 1919 yılında kurulan Divan-ı Harp'te yargılanarak suçlu bulunan İttihatçılar önce bir süre tutuklu olarak Bekirağa Bölüğü'nde tutulmuşlar; sonra Malta'ya sürülmüşlerdir. Malta'ya sürülenler arasında, Sait Halim Paşa, Nuri Paşa, Ziya Gökalp, Ali Fethi (Okyar), Rauf (Orbay), Hüseyin Cahit (Yalçın), Halil (Menteşe), Mustafa Hayri (Ürgüplü), Mithat Şükrü (Bleda), İsmail Canbulat gibi yakın dönem Türk siyasi hayatının önemli kişileri bulunmaktaydı. Yurt dışına kaçan örgüt liderleri, çeşitli ihtilalci örgütlerle işbirliği yaparak İttihat ve Terakki'yi yaşatmaya çalıştılsa da başarılı olamamışlardır. Talât Paşa, 15 Mart 1921'de Berlin'de Solomon Tehleryan adlı bir Ermeni tedhişçi tarafından öldürülürken Cemal Paşa, 22 Temmuz 1922'de Tiflis'te yine bir Ermeni tedhişçinin silahlı saldırısına uğrayarak öldürülmüştür. Enver Paşa ise 4 Ağustos 1922 tarihinde Tacikistan'da Kızıl Ordu'ya bağlı birliklerle girdiği bir silahlı çatışmada yaşamını kaybetmiştir. İttihat ve Terakki'nin yurt içi kadroları, çoğunlukla Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı'na etkin olarak katılmışlardır. Malta'ya sürülen yöneticiler de 1921'de yurda döndükten sonra Kurtuluş Savaşı kadroları içindeki yerlerini almışlar ve bu süreçte önemli roller üstlenmişlerdir. İttihat ve Terakki üyeleri zaferden sonra yeniden örgütlenme çabası içine girmişlerdir. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet rejimini kurarken yeni rejim içinde yeri olmadığını düşündüğü İttihat ve Terakki kalıntılarının temizlenmesini bir zorunluluk olarak görmüştür. Özellikle 1926 yılındaki İzmir suikastı girişiminde İstiklâl Mahkemesince suçlu bulunan eski örgüt üyeleri cezalandırılmış ve örgüt yöneticilerine karşı geniş bir tasfiye operasyonu gerçekleştirilmiştir.

İhsan Şerif KAYMAZ

KAYNAKÇA

AKŞİN, Sina, **31 Mart Olayı**, İstanbul 1972.

AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İstanbul 1987.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara 1943-1967.

Cemal Paşa: Hatıralar, İstanbul 1977.

ESATLI, Mustafa Ragıp, **İttihat ve Terakki**, İstanbul 1975.

HANİOĞLU, Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981.

İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, İstanbul 1987.

KANDEMİR, Feridun, **Jön Türklerin Zindan Hatıraları (1848-1903) Bir Devrin Siyasi ve Fikri Tarihi**, İstanbul 1975.

KARABEKİR, Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, İstanbul 1993.

KURAN, Ahmet Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1948.

KURAN, Ahmet Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul 1945.

MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, İstanbul 1964.

RAMSAUR, Ernest Edmondson, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, Çev. Nuran Ülken, 1972.

Sadrızam Sait Paşa: Anıları, İstanbul t.y.

SENCER, Muzaffer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul 1971.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, **Ziya Gökalp İttihad-ı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, İstanbul 1974.

Talât Paşa'nın Hatıraları, İstanbul 1946.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Hürriyetin İlanı**, İstanbul 1959.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, 1988.

29/03/2025 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ittihat-ve-terakki-cemiyeti-firkasi/?pdf=3907> adresinden erişilmiştir